

УДК 304.42 : 338.22.021.1 : 316.752.4

*В.М. ЖУК, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, віце-президент
Національної академії аграрних наук України*

Неформальні інститути селянства у моделюванні реформ та аграрної політики: теорія і практика

Постановка проблеми. Однією із проблем вітчизняної аграрної політики є відсутність послідовності з визначеністю, сприйняттям та реалізацією моделі аграрного устрою, зокрема розвитку сільських територій. Практика показує стихійну реалізацію так званої агрохолдингової моделі розвитку, тоді як пропонується наукою та декларується державою діаметрально протилежний підхід. Такий стан неабияк дезорієнтує селянство, посилює його зневіру й послаблює необхідну реформам проактивність. Тренд зміни психотипу селянства України є загрозливим для сільських територій і нації.

Із часу прийняття Закону України "Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р." [20] сільські території зазнали значних негативних інституціональних змін, що об'єктивно вимагають корекції відповідної політики, пошуку нових підходів та складових моделей сільського розвитку. Розв'язанню цих проблем, на наш погляд, має сприяти дотримання розробниками моделей основних постулатів сучасних соціально-економічних теорій, зокрема інституціональної, яка пов'язує зміну інститутів й особливо їх неформальної частини (стійких

психотипів) із відповідними організаціями. За теорією, саме організації трансформують неформальні інститути селян і через них загально інституційне середовище сільських територій у бажаному напрямі. Відтак доцільно розглядати окремою і надважливою складовою моделі розвитку сільських територій саме організації селян. Організації, що сформулюють бажану для реформ проактивність людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику формування сучасного аграрного устрою в Україні, а також особливості розвитку сільських територій досліджували багато науковців, серед яких відзначимо публікації О. М. Бородіної [5], Я.М. Гадзала [6], П.І. Гайдуцького [9], В.М. Гейця [10], Ю.О. Лупенка [12,13], М.Й. Маліка [14], М.К. Орлатого [16; 25; 26], О.І. Павлова [17], І.В. Прокопи [19], П.Т. Саблука [22; 24], М.А. Хвесика [27], Т.М. Чурилової [29], В.В. Юрчишина [33] й ін.

Варто зазначити, що одним із перших вітчизняних учених, який обґрунтував комплексність формування моделі розвитку аграрного устрою в Україні, був П.Т. Саблук. Він спрямував діяльність економічних наукових установ аграрного профілю «...на вирішення таких актуальних питань, як капі-

---

© В.М. Жук, 2017

талізація ресурсів сільських територій; формування інфраструктури ринку інновацій; забезпечення оперативного та ефективного трансферу інновацій в АПК... " [24, с. 200].

Стратегічне бачення розвитку сільського господарства й сільських територій загалом детально розкрито у працях П.І. Гайдуцького [8], Я.М. Гадзала [6], М. Й. Маліка [14], М.Ф. Кропивка [1], Ю.О. Лупенка [13] та інших учених [28]. Саме вони сформувавши теоретико-методологічні засади парадигми аграрного устрою України. У працях цих учених, зокрема, наголошується також на потребі відповідності аграрної політики в Україні постулатам сучасних економічних і соціальних теорій. Вказується на важливість розвитку підприємництва у сільських поселеннях, функціонування інституту сільського самоврядування, капіталізації ресурсів сільських територій, яка реалізується й через запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення.

Вагомими є дослідження місії сільських громад в аграрних реформах, що проводяться О.М. Бородіною, О.Л. Поповою, І.В. Прокіпою [18]. Вченими Інституту економіки та прогнозування НАН України розроблено національну парадигму сталого розвитку, суттєву частину якої зайняв аграрний сегмент [15].

Значна увага дослідженням теоретичних основ сталого розвитку сільських територій приділяється в ННЦ "Інститут аграрної економіки". Важливими є праці молодих учених цього інституту – О.Г. Шпикуляка й В.Д. Залізка.

Так, дослідження О.Г. Шпикуляка фокусуються на інституціональних аспектах та інфраструктурному забезпеченні сталого розвитку агропродовольчої сфери, у тому числі на питаннях формування сільського капіталу в механізмі розвитку сільських територій, на окремих аспектах інституціонального забезпечення розвитку аграрного ринку, на інституціональних особливостях розвитку сільського підприємництва тощо [30; 31; 32].

У працях В.Д. Залізка було «виокремлено точки біфуркації сільськогосподарської діяльності фермерських й особистих селянських господарств, а також сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів і вертикально

інтегрованих господарств, що уможливило сформувати перспективну інноваційну модель подальшого розвитку сільської поселенської мережі у контексті інноваційного типу аграрного устрою українських сіл на основі принципів сталого розвитку» [11, с. 113]. Було розроблено перспективну інноваційну модель подальшого розвитку сільських територій, яка, з одного боку, синтезувала в собі франко-польську систему територіального управління розвитком локальних територій, а з іншого – спирається на інноваційну платформу й інформатизовану систему дорадництва та систему АІС «Село».

Разом з тим у наукових публікаціях не знайшли належного висвітлення такі проблеми, як оцінка деструктивності відсутності в сучасній Україні єдиної Моделі аграрного устрою (з регіональними особливостями), її місця й ролі в аграрних реформах і політиці; доцільність винесення стержневої сутності (селяниноцентризм, селоцентризм тощо) у назву Моделі з метою посилення її розуміння й сприйнятності на всіх рівнях; визначення статусу та функцій сільського підприємництва на сучасному етапі розвитку, а також місця й ролі самих селян у функціонуванні Моделі аграрного устрою, врахування місця і ролі психотипів селянства у моделюванні реформ і аграрної політики.

Наші пропозиції щодо чіткості ідентифікації сутності Моделі у назві щодо вимог до функціонування аграрного підприємництва частково висвітлені у доповіді "Наукові основи розвитку аграрного підприємництва та сільських територій за селозберігаючою моделлю" [7].

У даній статті акцентується увага на важливості ірраціональних (поведінкових, психотипних) складових соціально-економічних середовищ, якими є також сільські території, на важливості врахування неформальних інститутів (психотипів) селянства у моделюванні реформ.

Мета статті – довести необхідність врахування в Моделях і реформах сільських територій факторів, що мотивують трансформацію неформальних інститутів селянства у напрямі зростання проактивності людей до розвитку своїх сіл, контролю підприємництва й державної політики через створення і

функціонування організацій селян за окремими Статутами села.

Поставлено завдання:

1) наголосити на першочерговості офіційної визначеності з моделлю аграрного устрою задля націленості реформ та їх сприйняття селянством;

2) теоретично обґрунтувати місце й роль організації селян у трансформації пасивних психотипів людей (особливо зневіри) до проактивної участі в розвитку сільських територій;

3) розкрити місце і функціональність організації селян у селозберігаючій моделі аграрного устрою України.

Виклад основних результатів дослідження. Ключовим завданням будь-якої соціально-економічної моделі є розкриття її складовості, комплексної взаємодії та функціональності з метою сприйняття громадськістю й створення орієнтирів для реформ і політики. Такий підхід характеризувала розроблена вченими-аграрниками Модель переходу галузі на ринкові умови. Цій Моделі були підпорядковані земельна, податкова, кредитна, бюджетна та інші реформи: така Модель була успішно реалізована на рубежі 1999-2004 років. Вона привнесла в аграрну економіку України не тільки виробничі, а й зовнішньоекономічні успіхи, вивела галузь на перші позиції та забезпечила країні чи не єдиний успіх в її постсоціалістичній історії.

Зміни, що відбулися в галузі з 2005 року, вимагають нових підходів до розвитку аграрного устрою України. Не в останню чергу це зумовлено наростаючою тенденцією погіршення структурного співвідношення кількості сіл, їх заселеності, вікової й професійної ідентичності населення. Станом на 2017 рік більше ніж у третини сільських населених пунктів немає жодних об'єктів підприємництва. Посилюється тенденція монополізму на ринку оренди належної селянам землі. І це далеко не повний перелік проблем, розв'язання яких передбачає як мінімум розробку "Стратегії сталого розвитку сільських територій України до 2030 року" та прийняття нової Моделі аграрного устрою.

На жаль, представницькі інститути української держави нині не визначились із Мо-

деллю аграрного устрою. Неофіційною владою, усвідомлено чи неусвідомлено, підтримується Модель (іншими словами – політика) агрохолдингізації сільських територій. У неформальних інститутах селянства у відповідь на це посилюються зневіра і пасивність.

Те, що вищезазначена політика й практика агрохолдингізації не задекларована у жодному урядовому чи міністерському документі як Модель аграрного устрою України, не означає, що її не існує. Де-факто вона існує.

Пропозиції Національної академії аграрних наук України (НААН) щодо прийняття зрозумілої селянам *соціально спрямованої мети як формування ринку землі, так і розвитку системи оподаткування, бюджетної підтримки й іншого* не знайшли відображення також у Стратегії розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року [21]. Думка науковців була у меншості серед численних вітчизняних і зарубіжних експертів, які залучались до підготовки цього документа, сформованого Міністерством аграрної політики та продовольства України. Вченими наголошувалося на необхідності першочергової визначеності влади саме з Моделлю аграрного устрою країни, під час реалізації якої й формується політика тих чи інших реформ. При всій важливості земельна та інші реформи є лише складовими реалізації тієї чи іншої Моделі аграрного устрою (рис. 1).

Параметри, механізми реформ мають бути підпорядковані ідеології Моделі аграрного устрою. В іншому випадку в реформи закладаються різноманітні лобістські інтереси. Система або розбалансовується без модельних орієнтирів, або, як у вказаній Стратегії, свідомо уникається згадка про обрану Модель (можливо, задля створення однакових конкурентних умов як для селянина, так і для олігарха).

Модель має бути сприйнята селянством, відповідати його інституційному стану, стимулювати проактивність на зміну інститутів. Не декларативно, а реальними кроками формувати в Україні проселянський аграрний устрій.

Рис. 1. Визначальність моделі аграрного устрою в аграрній політиці

Джерело: Власні дослідження та узагальнення.

На нинішньому етапі української наукою напрацьовано різні варіанти проселянських Моделей аграрного устрою. Проте, на наш погляд, наявність різних підходів (моделей) розвитку сільських територій в Україні є проблемою (рис. 2). Ми як науковці маємо розуміти, що плюралістична сила науки (різні Моделі) у слабкій державі сприймається як об'єктивна підстава виправдання її бездіяльності та лобізму.

До того ж відсутність єдиної бажаної Моделі розвитку сільських територій розбалансовує зусилля всіх дотичних до цього державних органів, громадських об'єднань, донорських проектів тощо.

Практика наших сусідів показує неабияку дієвість визначеності з Моделлю. Важливо, що націленість на чіткість, зрозумілість, узгодженість прийнятної для селян Моделі має й вагомий теоретичний обґрунтування.

Науковцям відома сучасна тенденція пріоритетності світових досліджень саме ірраціональних факторів економіки. Інсти-

туціональна теорія називає ці фактори неформальними інститутами, або стійкими психотипами населення. Дещо раніше дослідження таких факторів було пов'язано з категорією «Біхевіоризм» (від англ. «поведінка») [2; 3; 4]. Ці соціально-економічні категорії досліджуються на перетині різних наук (економіки, соціології, психології). Визначається, наскільки людина почуває себе господарем, власником, вільною людиною у підприємстві. Вивчається вплив на результативність соціально-економічної політики відсутності справедливості, наявності не виправданих очікувань, емоційних розчарувань, цинізму та зловживань у владі як на державному, так і місцевому рівнях. Перелічене формує певний психотип нації, її селянства, бізнесу, а також поведінку, проактивність чи пасивність індивідуумів та громад, тобто успішність розвитку країни та її галузевих складових загалом.

Проблема	Розв'язання	Результат
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Наявність різних підходів (Моделей) ▪ Розбалансованість державних зусиль ▪ Обмеженість бюджетної підтримки 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Досвід країн-сусідів: <ul style="list-style-type: none"> - Польща - Білорусь.... ▪ Обговорення і прийняття бажаної моделі в Україні (<i>Громадська рада Мінагрополітики</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Реалізація моделі в: <ul style="list-style-type: none"> - нормативно-правових актах держави; - роботі регіональних інноваційних центрів НААН, ВНЗ і ОДА

Рис. 2. Концентрація зусиль держави і науки на реалізації бажаної моделі розвитку сільських територій

Джерело: Власні дослідження та узагальнення.

Доведено, що психотипи («неформальні інститути») впливають на результативність реформ. Робота з психотипами населення у розвинутих країнах є пріоритетом у державному управлінні та політиці. Якщо при запровадженні Моделі аграрного устрою (будь-якої реформи) не враховувати й не працювати з психотипами селян, наслідки матимуть непередбачуваний характер. Як мінімум – існуватимуть ризики не досягти задуманої мети. Як максимум – матимемо деградацію головного – людського потенціалу.

Зміна переконань селян (їх соціально-економічних психотипів) (рис. 3) здійснюється системно і послідовно. Стрижневими осередками цих змін є саме організації. Первинними за теорією є організації на базі спі-

льного проживання. В нашому випадку – проживання в одному селі. Дієвість організації (в т.ч. й у зміні психотипу) прямо співвідноситься з факторами власності, управління та контролю. Зрозуміло, що за цими факторами сільську територіальну громаду варто формалізувати на кшталт міського ОСББ. На наше переконання, як колишні колгоспи, так і сільські територіальні громади, що асоціюються з відповідними Радами як організації, заангажовано сприймаються нашим селянством. Історична пам'ять суттєво впливає на психотип. До активної участі в тому чи іншому статусі старої чи нової організації психотипам, так би мовити, слід бути готовими.

Рис. 3. Основа реалізації моделі: забезпечення проактивності селян через розвиток їх організацій

Джерело: Власні дослідження та узагальнення.

На жаль, в Україні дотримання базових теоретичних законів є проблемою. Чиновникам і навіть деяким ученим вигідно цього не помічати, не займатися базовими організаціями селян. Навпаки, через донорські гранти одразу запроваджуються вищі за теоретичними шаблонами організації. Наприклад, організація кооперації на селі. Те, що за 25 років така практика має майже нульову ефективність, мало кого цікавить. Звичайно, є поодинокі успіхи (мотивовані грантами, бізнесом та навіть зрілістю психотипів людей окремих сіл), але системно ці злети на вищі шаблони організацій не мають нижчих – базових платформ й у цілому "провалюються".

Філософію людиноцентричності, первинність розбудови соціально-економічного рівня стійких психотипів, їх організацій як базису розвитку в третьому тисячолітті поділяють не тільки інституціоналісти, а також прихильники концепції «синьої» економіки та інші течії сучасної світової соціальної й економічної науки. Вітчизняна академічна наука теж має відповідні напрацювання та пропозиції владі щодо посилення ділової активності громад у реалізації аграрної реформи в цілому та в її окремих складових. Відтак Україні залишається визначити в державних програмних документах, а головне – реалізувати одну із найважливіших реформ – реформу усвідомлення громадою, людиною своєї самодостатності та рушійності. Академік НААН М.А. Хвесик постійно повторює: «Самодостатні територіальні громади – «центри миру», вони є основою успіху будь-якої реформи» [23].

Отже, нині для української аграрної політики назріла потреба зміни пріоритетів. Грантовою допомогою, разовими заходами не розв'язати проблеми сталості сільських територій (нижня частина рис. 3). Створені не на стійкому «неформальному інституті» організації маложиттєздатні.

Отже, бажану зміну інститутів необхідно стимулювати базовими організаціями селян. У вітчизняній аграрній політиці необхідно дотримуватися теоретичних вказівок. Розвиток організацій селян має бути еволюційним, відповідати рівню зростання їх психотипу («неформального інституту»).

Революційний перехід на вищі шаблони не може бути застосований ні з теоретичного, ні з практичного погляду. Поступове, системне посилення проактивності селян, аж до ефективного їх впливу на «законодавчий інститут» (див. рис. 3), і є основою бажаних змін в аграрній політиці, а відтак, і нової моделі розвитку сільських територій.

Відомий економіст О.В. Чаянов писав, що селу насамперед потрібні організатори – «пахари мозгов». У роботі над новою моделлю аграрного устрою варто не забувати, що економіку, соціальну сферу змінюють передусім переконання та проактивність людей, а лише потім технології, державна підтримка і т. ін.

Яким має бути наше село у новій Моделі? З гарними дорогами, школами, церквами, медичною інфраструктурою, багатограним підприємництвом та іншим. Головні пріоритети відомі. Проте ми завжди бачимо у цьому більшу роль держави. Це природно, але не менш важливими для успіху є й інші складові реалізації моделі сільського розвитку. Це селозберігаюче підприємництво та сільська самопоміч.

У межах селянино- і селоцентричної політики держава має зосередитися на інфраструктурі – передусім на дорогах; на освіті: від забезпечення її «міської» якості до введення у програми шкіл курсу із самоорганізації сіл, капіталізації їх ресурсів, популяризації сіл у мережі Інтернет; на медицині.

Не можна уникати у моделюванні й місця та ролі підприємництва. Науковці зауважують, що підприємництво зобов'язане сповідувати ідеологію селозбереження: реєструватись у селах, в яких господарює, сплачувати селу податки, дбати про зайнятість населення й оздоровлення ґрунтів органікою. Підхід, за якого підприємництво дбає про сільський розвиток лише через сплату податків, не виправдав себе у вітчизняній практиці.

Нова модель сільського розвитку вимагає більшої участі держави та бізнесу в цьому. Однак це ще не все. Вищезазначені теоретичні положення визначають, для того щоб село мало сталий розвиток, підтримки держави і бізнесу замало (рис. 4). Потрібна нова проактивність селян, політика, спрямована

на пробудження їхньої віри у власні сили. Зневіра – головний ворог українського села на нинішній час, як і української держави.

Зневіра – це проблема вітчизняних неформальних інститутів. Її слід розв’язувати організацією селянської самопомочі. Чинне місце у новій Моделі сільського розвитку мають посісти організації селян.

Який рівень (щабель) Моделі аграрного устрою нині підвладний (сприйнятний) неформальним інститутам українського селянства?

Досвід розвинутих країн ЄС та наших найближчих сусідів показує потребу зосередження першочергових зусиль саме на питаннях розвитку сільських територій. Звичайно, масштаб і фінансові можливості такої роботи, як в ЄС, Україна нині не в змозі забезпечити. Але що слід зрозуміти та зробити негайно – це прийняти відповідну до інсти-

туційних особливостей Моделі розвитку сільських територій. Одну, єдину й бажану для нас усіх Моделі. Можна дискутувати про особливості такої Моделі в регіонах України, але досвід Польщі чи Білорусі орієнтує нас на вибір саме однієї Моделі. При цьому не так важливо, чи маємо ми щось запозичити із Моделей сусідніх країн, чи ні. Важливо інше – ці та інші успішні у сільському розвитку країни свого часу визначилися з бажаною для них Моделлю, саме виходячи зі стану й можливостей змін неформальних інститутів їхнього селянства. Визначилися і сконцентрували всі наявні можливості, зусилля усіх відповідних державних, наукових та громадських інституцій на реалізації однієї Моделі. На наш погляд, саме в такому підході й полягав стрижень успіху наших сусідів.

Рис. 4. Головні складові та пріоритети Моделі розвитку сільських територій

Джерело: Власні дослідження та узагальнення.

Відтак, вкрай важливим є негайне обговорення та прийняття єдиної Моделі для України. Добре, що цю позицію аграрної економічної науки на нинішній час не просто підтримали, а почали реалізовувати у Громадській раді при Мінагрополітики України. На її засіданнях заслуховуються проекти Моделей різних наукових шкіл. Є бажання всіх заінтересованих сторін відпрацювати на цих обговореннях єдину Моделі

розвитку сільських територій для України й, відповідно, необхідні нормативно-правові акти держави, плани роботи Уряду, профільних міністерств, обласних і районних державних організацій, академічних та освітніх установ, сільських громад.

Щодо нашого бачення змістового рівня національної Моделі сільського розвитку на найближчу перспективу, то, насамперед, не можна ігнорувати інституційний стан розвит-

ку сільських територій України. Наше уявлення сучасного рівня розвитку селянства

України (як і держави, підприємництва) відображає рис. 5.

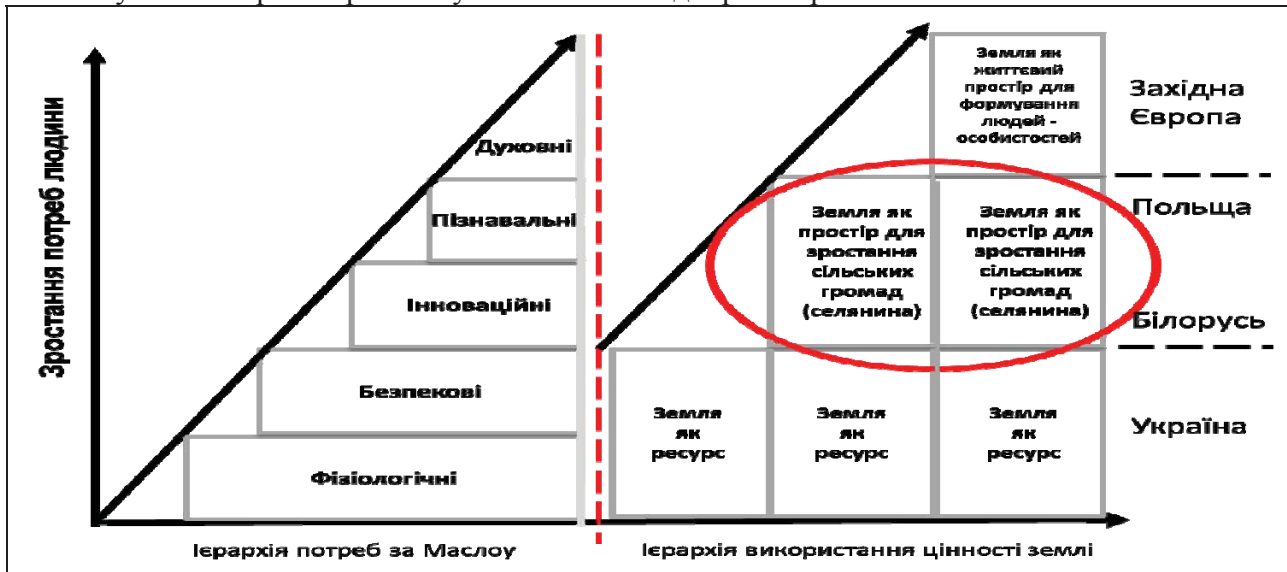

Рис. 5. Урахування рівня розуміння людиною цінності сільських активів при виборі ієрархічного рівня Моделі сільського розвитку

Джерело: Власні дослідження та узагальнення.

Отже, Україна лише у перспективі зможе запроваджувати західноєвропейську модель розвитку сільських територій. Модель, яка, за великим рахунком, розглядає сільські території як життєвий простір для формування духовного суспільства. Де природна й духовна цінність сільських територій є вищою від виробничої, де виробнича цінність сільських територій органічно втілена у цінність сталого розвитку, з інноваційно-інвестиційною квінтесенцією.

Стан розвитку наших інститутів (передусім неформального) дає Україні можливість налаштуватися на реалізацію польського чи білоруського рівня Моделі. Моделі, де земля та інші сільські ресурси задіюються для зростання й розвитку сільських громад, самого селянина. Ми називаємо таку модель селозберігаючою.

На рисунку 6 візуалізовано три головні складові реалізації Моделі.

Рис. 6. Селозберігаюча модель аграрного устрою України: базовість самоорганізації і самодостатності сіл

Джерело: Власні дослідження та узагальнення.

Перша складова передбачає надання селам особливого статусу:

1) такого, що розглядає вітчизняний тип сільських поселень як просторову соціально-економічну безпеку держави, як «коріння нації», її генофонд і духовність;

2) який при виборі жителями сіл форми їх самоорганізації: 1) самостійна громада; 2) відокремлена одиниця з власним староствою у територіальному об'єднанні не руйнує економічну, правову, соціальну самодостатність села.

У запропонованій нами Моделі це завдання реалізується через механізми функціонування самодостатніх сіл як окремих організацій, що керуються окремим Статутом.

Прийняття Статуту села формально ідентифікує спільність та образ проживання, цілісність інтересів і господарювання селян на певній поселенській території. Статут має визначати не тільки особливості спільного розпорядження та управління місцевими ресурсами (капіталом), але й статус кожного з жителів (селянин, дачник, спадкоємець тощо) та багато іншого.

Ідея функціонування за окремими Статутами передбачає законодавче наділення усіх самодостатніх українських сіл особливим статусом. В історико-прикладному аспекті це можна розглядати на кшталт застосування свого часу «Магдебурзького права».

У теоретичному аспекті ми керуємося положеннями інституціональної теорії. Як зазначалося вище, згуртованість і самоорганізація громади формує зміни психотипу («неформального інституту») селянства. Теорія наголошує, що бажаного результату неможливо досягти, доки у критичного числа жителів громади не буде усвідомлення необхідності дій в інтересах усіх та кожного зокрема. Саме тому ми наполягаємо на розгляді сіл як організацій і на необхідності прийняття Статуту кожного села. На наш погляд, це базова організація для розбудови й внутрішньосільських організацій – об'єднань власників землі, кооперативів тощо.

Іншими словами, наша Модель націлена на оновлення соціально-економічної сутності села формуванням організацій, що зміню-

ватимуть психотип селянина. Змінюватимуть пасивність (реактивність) людей на їхню проактивну поведінку.

Звичайно, виникнуть складнощі у реалізації та науково-правовому оформленні цих пропозицій. Але чи є інший проселянський вихід? Що є тут проблемою: пасивність і неосвіченість наших селян, чи байдужість «державної машини»?

Українська держава реалізовує ж житлово-комунальну реформу у містах, об'єднує співвласників багатоквартирних будинків за окремим Статутом. Сільська територія, села, вважаємо, для України мають не менше, а можливо й більше національне значення. Міська практика об'єднань жителів – співвласників майна спонукатиме і селян до аналогічної роботи. Але, зі зрозумілих причин, їм потрібна у цьому більша підтримка.

Модель обґрунтовує доцільність заміни сільських рад (крім тих, які виконують функції територіальних об'єднань) на виконавчі органи сільських організацій. Адже існуючі сільські ради є лише представницькими органами, тоді як виконавчі органи сільських організацій формуються селянами вже як засновниками, власниками сіл. Останнє посилило дієвість адміністративно-територіальної реформи. Наявність сільських організацій в об'єднаній територіальній громаді створює свого роду конкурентну самостійність та відповідальність кожного села. Вона посилює територіальне об'єднання проактивністю кожного села, що входить у нього. Селяни як засновники, управлінці, власники свого села краще контролюватимуть роботу виконавчих органів територіальної громади. Така Модель ламає об'єктивні підстави зневіри селянства України, розвиває проактивність його жителів.

Пропоновані підходи не суперечать рекомендаціям учених НАН і НААН щодо розвитку територіальних громад, спрямованих на їхній розвиток. Статут села, його баланс, його керівні органи й інші формальні атрибути організації посилюють дієвість громади через зрозумілі людям механізми володіння та управління сільським капіталом. Збори жителів села вирішують усі питання життєдіяльності сільської території.

Не одноразово і формально на виборах до сільської ради й т.д., а постійно, контролюючи роботу виконавчих органів саме свого села.

Наші опоненти зауважують, що у більшості сіл не залишилося людей, здатних очолити такі організації та керувати ними. Наша відповідь із цього приводу така. По-перше, роботу слід починати там, де такі люди є, по-друге, потенційних фахівців для сільських організацій слід невідкладно готувати. Для цього МОН України доцільно виділити тисячі цільових бюджетних місць у вищих навчальних закладах саме під сільських абітурієнтів за відповідними спеціалізаціями.

Далі. Успішність реалізації селозберігаючої моделі аграрного устрою ґрунтується як на самоорганізації селян, так і ефективному використанні належного їм капіталу: активів приватної та спільної власності. Самоорганізація й підприємництво є рушійною силою капіталізації активів, формування психотипів господарів землі, формування сільської активності.

Тому друга складова реалізації Моделі передбачає передачу в повне розпорядження/власність сіл сільського капіталу, що є основою формування соціально-економічної самостійності кожного поселення.

Щодо активів приватної власності, то у селозберігаючій моделі самореалізація жителів села націлена на ефективне використання приватного капіталу через організацію в селах корпоративних об'єднань селян-власників землі, сільськогосподарських кооперативів та іншого.

Складовими капіталу сільської території, спільної власності є її людський, соціально-економічний і природо-ресурсний потенціал (внутрішньосільський та навколишній).

Зарубіжні й вітчизняні вчені по-різному класифікують сільський капітал. Головне, що його існування вже не викликає сумнівів, а розгортається робота з науково-прикладного забезпечення його ефективного використання. У контексті даної моделі важливою є формалізація прав на володіння всіма складовими цього капіталу. Звісно, потребуватиме уточнення статус сільської

одиниці: не село, а село з прилеглою до нього територією. Нова формалізація забезпечить права і можливості селян бути балансоутримувачами та на капіталізацію активів (насамперед землі).

Наші опоненти розповідають про те, що в селі не залишилося активів, які б не були приватизовані. Ця напівправда дає можливість місцевим чиновникам і надалі розпоряджатися спільним потенціалом села. Суцільна інвентаризація за участю селян та за політичної волі держави має віднайти й повернути селу (селянам) його активи.

Закріпленій за сільською громадою потенціал (як індивідуальний, так і колективний) є засобом та інструментом задоволення життєвих потреб селян. І не стільки через орендні відносини, які забезпечують для її жителів рентні доходи, але більше через формування можливостей прикладення праці, самостійного використання природо-ресурсного потенціалу, розвиток соціальної інфраструктури.

Реалізація положень Моделі щодо самоорганізації та капіталізації сільських активів нарешті розкриє «очі» громаді на її «співпрацю» з недобросовісними агропідприємствами. Громада матиме механізми спонукання бізнесу до селозберігаючих методів господарювання, збереження родючості землі, участі у формуванні соціальної інфраструктури тощо.

З іншого боку, має бути державна політика (пільги в оподаткуванні, кредитуванні тощо) з розбудови в селах нового підприємництва (і не тільки в аграрній сфері, а і зеленого туризму, промислів та іншого).

Третій напрям реалізації Моделі передбачає запровадження нової селоцентричної політики, задіяння всіх причетних до цього профільних державних інституцій за координацією Мінагрополітики України. Зрозуміло, що на практиці бракуватиме коштів, але більш важливим є бачення й бажання долучатися до реалізації політики самоорганізації у селах та капіталізації їх потенціалу.

Робота має бути направлена на максимальне залучення селян до управління і підприємництва – рушійних сил селозбереження й розвитку сіл. Самоорганізація людей і

капіталізація потенціалу є стрижнем розвитку. Саме у цьому має полягати визначальний сенс нової аграрної політики – політики формування умов розкриття потенціалу кожного селянина, кожного конкретного села.

Ключові принципи селозберігаючої моделі аграрного устрою України:

1. Селоцентризм. Селозберігаюча модель характеризується націленістю на збереження кожного самодостатнього села в Україні.

2. Селяниноцентризм. Адже важливіше, що вона формує:

нову психологію селянина;

нову соціально-економічну сутність села, сільського життя.

За рахунок самоврядного статусу, можливостей капіталізації наявного потенціалу село стає самодостатньою соціально-економічною одиницею. В такому селі формується новий (європейський) психотип Людини – особистості, відповідальної за свої дії, та Людини, вимогливої до дій державних інституцій. Від останніх передусім вимагається ведення селоцентричної політики.

Наші опоненти зауважують на втрачений час і можливості в реалізації такої Моделі. Але повторимо: чи є у нас інший проукраїнський вихід? Нині з мапи України щороку зникає близько 30 сіл, така тенденція наростає. Чи не втратимо ми за селами сільські витoki генофонду нації? Сільські витoki соціоприродного багатства нації? Якою і де буде територія її духовного оздоровлення та зростання? У містах?

Якщо сіл і селян не буде, то виникає запитання: хто матиме право власності на ресурси сільських територій, право власності на землі сільськогосподарського призначення?

Власність на сільські ресурси, на землю сільськогосподарського призначення та селянство є нероздільними. Це не тільки науково-світоглядний базис, але й практика успішності сільських територій у розвинутих країнах. Власність не селян на сільські ресурси є загрозою для соціально-економічного розвитку країн (згадаймо поради для президента колишнього СРСР М. Горбачова від учених – Нобелівських лауреатів, досвід Аргентини та Бразилії). Запроваджуючи ринок землі, держава зобов'язана створити умови не стільки для її продажу власниками, скільки для її придбання селянами за державницькою Моделлю аграрного устрою.

Альтернатива від «експортерів» ґрунтується на формуванні умов для негайного продажу землі, що начебто стимулюватиме залучення інвестицій і розвиток сіл. У скрутний для України час беззастережна реалізація такої політики може «спрацювати». Але правда в тому, що приватна власність на землю та інші сільські активи цікавить осіб, які не є селянами, або з причин майбутніх спекуляцій, або з метою захисту їхнього бізнесу в невизначеному інституційному середовищі. З першим слід нещадно боротися. На друге – зважати. Саме на зміну інституційного середовища і має бути націлений новий етап аграрної реформи з повноцінним ринком землі за новою Моделлю аграрного устрою. Якщо в основу нового етапу аграрної та земельної реформи буде закладено розвиток сільських територій, то за селозберігаючою моделлю в селі знайдеться місце і для бізнесу вітчизняних олігархів на орендованій землі, та для іноземних інвесторів, і, що найголовніше, для самих селян та їх селозберігаючого підприємництва – фермерства, кооперативів, товариств.

Звісно, реалізація такої Моделі потребує значних державницько-політичних і науково-організаційних зусиль. Зусиль із прийняття та головне – реалізації самоврядності сіл, їх нового статусу в територіальних громадах, капіталізації землі, зміни психотипу нашого селянина, формування нової соціально-економічної сутності сільських територій. Це важка робота в економічному, соціальному, екологічному аспектах із кожним селом. Іншого проселянського виходу не існує. Або села і селяни будуть, або поступово зникнуть. Уже нині реальність та ефективність роботи із селозбереження демонструють окремі села, де їхні лідери самотужки зорганізують громаду. Нарешті з'являється і відповідна робота від іноземних проектів ПРООН, USAID та інших.

Під ідеї нової Моделі аграрного устрою в Національній академії аграрних наук України проведено низку заходів. Основні з них наведено в таблиці.

Під керівництвом президента НААН Я.М. Гадзала та члена-кореспондента НААН Ю.Я. Лузана нашими вченими розроблено

законопроект «Про державну аграрну політику на період до 2025 року», який передано до Верховної Ради та Уряду України.

Наукове забезпечення моделі розвитку сільських територій

Науково-організаційні заходи НААН
Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року (<i>Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158</i>)
Наукові основи розвитку аграрного підприємництва та сільських територій за селозберігаючою моделлю (<i>наукова доповідь на Загальних зборах НААН 26.03.2015 р.</i>)
Стратегія розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період до 2025 р.
Перспективні моделі соціально-економічного розвитку сільських територій (<i>розгляд на Президії Національної академії аграрних наук України від 19.04.2017 р.</i>)
Про державну аграрну політику на період до 2025 року (<i>проект Закону України передано усім фракціям ВР України у 2017 р.</i>)

Джерело: Сформовано автором.

На нинішній час Громадська рада Мінагрополітики України розглядає та обговорює запропоновані науковими школами різні варіанти Моделі аграрного устрою України. НААН пропонує до розгляду власну селозберігаючу модель розвитку сільських територій. Разом із тим Академія готова науково й організаційно забезпечити реалізацію будь-якої прийнятої Урядом (за поданням Громадської ради при Мінагрополітики) Моделі.

І насамкінець, автор допускає обмеженість власних теоретичних уявлень щодо піднятих у статті питань. Розуміємо, що десятки зустрічей із селянами, які підтримали викладені вище ідеї, не можуть бути репрезентативними. Разом із тим сподіваємося, що дискусійність запропонованих підходів сприятиме вдосконаленню наукового забезпечення розвитку аграрного устрою України й розвитку її сільських територій.

Висновки. 1. Першочергове утвердження Моделі аграрного устрою України забезпечує стратегічні орієнтири, напрями і сутність реформ та аграрної політики. Саме чітке бачення кінцевих результатів і шляхів їх досягнення забезпечило успішність реформ трансформації радянського господарювання до ринкових умов кінця 90-х – початку 2000-х років. Сучасний стан аграрної сфери потребує нової Моделі й реформ, врахування в Моделі та реформах заходів зі зміни зневіреного, пасивного психотипу вітчизняного селянства. Успішність сучасної Моделі й реформ неможлива без розуміння (від назви до сутності), і головне – участі селян у їхній реалізації. Селозберігаюча модель аг-

рарного устрою вирізняється обов'язковою участю організацій селян у збереженні та розвитку своїх сіл, капіталізації належних їм навколишніх ресурсів через статутне сільське об'єднання, різноманітне підприємництво, контрольовану оренду й інші заходи.

Зневіра українського селянства (поряд з непослідовністю аграрної політики, мізерністю бюджетної підтримки, безвідповідальністю бізнесу) є головним чинником занепаду розвитку сільських територій. У вітчизняній науці не приділяється належної уваги вивченню впливу ірраціональних (поведінкових) факторів на розвиток соціально-економічних середовищ, у тому числі також у сільській місцевості. Економічна теорія у біхевіористичному (поведінковому) аспекті й особливо в інституціональному вимірі характеризує стійкі психотипи громад (неформальні інститути) як найбільш впливові, але найменш підвладні змінам чинники соціально-економічних систем. Урахування стану й потенціалу змін "людського фактора" є обов'язковим при розробці та реалізації відповідних моделей і реформ. За теорією, зміна зневіреного психотипу людей на проактивність потребує зосередження на підтримці їхніх різноманітних організацій та активної ролі цих формалізованих об'єднань у всіх сферах.

Пріоритетність підтримки тих чи інших організацій селян, відповідно до теорії, має ґрунтуватися на стані стійких психотипів людей та їх потенціалі до бажаних змін. Не менш важливими є також можливості так званої "штучної" підтримки. Разом із тим грантова підтримка вітчизняного сільського

кооперативного руху стала малопродуктивною саме з причин "незрілості" неформальних інститутів селянства до організації вищого (за готовністю) рівня. На практиці можливі разові успіхи, але в цілому роботу доцільно розпочинати зі сприйнятних (частіше нижчого рівня) організацій.

Селозберігаюча модель аграрного устрою має на меті подолання зневіреного психотипу нашого селянства та організацію селян на дії зі збереження й розвитку своїх сіл і капіталізації належних їм сільських активів. Мета Моделі зрозуміла за назвою. Селянам важливо, що під реалізацію цієї мети проводитимуться також усі реформи. За таких умов Модель, реформи, аграрна політика одержують проактивну складову розвитку сільських територій та галузі загалом. Іншими словами, селянська самопоміч (організації селян) поряд із селозберігаючим підприємництвом і селоцентричною політикою держави стає ключовою складовою та пріоритетом у моделі й реформах.

Селозберігаюча модель передбачає наявність у кожному самодостатньому селі організації селян за окремим Статутом цього села. З'являється змога не тільки прийняти на баланс виявлений під час суцільної інвентаризації сільський потенціал, але також реально розпоряджатися ним в інтересах громади та кожного селянина. Останнє закладає мотивацію як до проживання, так і господарювання у селі молоді, в тому числі міської.

Грунтуючись на теорії просторової економіки, Селозберігаюча модель аграрного устрою націлена на збереження кожного самодостатнього села в Україні. У разі добровільного входження сіл в об'єднану територіальну громаду вони зберігають свій самодостатній статут як окрема організація і як балансоутримувач навколосільських активів (на окремих особових рахунках у територіальній громаді).

Нова організація має володіти можливістю зобов'язати будь-яке підприємництво на сільській території до місцевої прописки, до сплати селу податків та інших договірних платежів, до виконання поставлених сільською організацією умов працевлаштування жителів села, розвитку тваринництва й інше. Приватна власність на сільські активи, в тому числі землі сільськогосподарського призначення, за Селозберігаючою моделлю передбачає зобов'язання власника проживати або організувати підприємництво у селі.

Селозберігаюча модель аграрного устрою зі складовою сільських організацій спрямована на подолання проблеми зневіри та проактивності селян. Вона працює на формування нової психології українського селянина, нової соціально-економічної сутності вітчизняних сіл. Модель через еволюцію організацій розвиває сільський устрій і селянина України до європейського рівня у господарюванні та відповідальності.

Список використаних джерел

1. Аграрний устрій України [наук. вид.]; за ред. Ю.О. Лупенка, М.Ф. Кропивка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2017. – 64 с.
2. Біхевіоризм – Біхевіоризм. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-4599.html>.
3. Біхевіоризм. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://psychologis.com.ua/biheviorizm-1.htm>.
4. Біхевіоризм. Загальна психологія: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%96%D1%85%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC>.
5. *Бородіна О.М.* Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / О. М. Бородіна, І. В. Прокопа, В. В. Юрчишин // НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 300 с.
6. *Гадзало Я.М.* Аграрний потенціал України: напрями розвитку [моногр.] / Я.М. Гадзало, М.В. Гладій, П.Т. Саблук. – К.: Аграрна наука, 2016. – 332 с.
7. *Гадзало Я.М.* Наукові основи розвитку аграрного підприємництва та сільських територій за селозберігаючою моделлю (наукова доповідь) / Я.М. Гадзало, В.М. Жук. – К: ННЦ ІАЕ, 2015. – 36 с.
8. *Гайдуцький П.І.* Аграрна реформа Л.Д. Кучми в Україні / П.І. Гайдуцький. – К.: Інформаційні системи, 2015. – 448 с.
9. *Гайдуцький П.І.* Про основні засади реформування державної підтримки сільського господарства та сільської території / П.І. Гайдуцький // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матер. Сьомих річних зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників (9-10 листоп. 2005 р.). / редкол.: П.Т. Саблук та ін. – К.: ННЦ "ІАЕ", 2005. – С. 85-93.
10. *Гесць В.М.* Соціальний капітал, участь і громадська активність у контексті потреб модернізації / В.М. Гесць. – К. : ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 238 с.

11. *Залізко В.Д.* Інноваційна модель аграрного устрою українського села / В.Д. Залізко, В.І. Мартиненков, І.О. Луценко // Актуальні проблеми економіки. – 2017. – №4 (190). – С. 113–124.
12. *Лупенко Ю.О.* Сучасні проблеми та перспективи сталого розвитку сільських територій: матер. до доп. на між-нар. наук.-практ. конф. 1-2 черв. 2017 року / Ю.О. Лупенко [автори-укладачі: Ю.О. Лупенко, М.І. Пугачов. В.П. Саблук та ін.]. – К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2017. – 44 с.
13. *Лупенко Ю. О.* Перспективна модель розвитку сільського господарства до 2020 року / Ю. О. Лупенко // Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: зб. матер. Чотирнадцятих річних зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, 16-17 жовт. 2012 р. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2013. – С. 30–33.
14. *Малік М.Й.* До питання сталого розвитку сільських територій / М.Й. Малік // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 51–55.
15. Національна парадигма сталого розвитку України; за заг. ред. акад. НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б.Є. Патона. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". – К., 2016. – 72 с.
16. *Орлатий М.К.* Інформаційно-методологічне забезпечення оцінки рівня та якості життя сільських жителів / М.К. Орлатий, І.М. Демчак // Наук. вісн. Академії муніципального управління. Сер.: Управління. – 2013. – Вип. 2. – С. 357-362.
17. *Павлов О. І.* Сільські території України: функціонально-управлінська модель : моногр. / О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2009. – 344 с.
18. Політика сільського розвитку на базі громад в Україні: наук. доп. ; за ред. чл.-кор. НАН України, д-ра екон. наук О.М. Бородіної, чл.-кор. НААН України, д-ра екон. наук І.В. Прокопи, д-ра екон. наук О.Л. Попової; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". – К., 2015. – 70 с.
19. *Прокопа І.* Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення / І. Прокопа, О. Бородіна // Економіка України. – 2009. – № 4. – С. 74-85.
20. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18.10.2015 р. №2982-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2982-15>.
21. Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2013 р. №806-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80>.
22. Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади ; за ред. П.Т. Саблука. – К: ІАЕ УААН, 2000. – 476 с.
23. *Рошкевич В.* Самодостатні територіальні громади – центри миру / В. Рошкевич, М. Хвесик // Економіст. – 2015. – №12. – С. 3-4.
24. *Саблук П. Т.* Інноваційна модель розвитку аграрного сектору економіки України та роль науки в її становленні / П. Т. Саблук // Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. – 2011.– № 2. – С. 200–208.
25. Соціально-економічне становище сільських територій України (1990-2014 роки): кол. моногр. [у 2 т.] / авт.-упоряд.: І.М. Демчак, Ю.О. Лупенко, М.К. Орлатий [та ін.]. – К.: НАДУ, 2016. – Т.1. – 440 с.
26. Соціально-економічне становище сільських територій України (1990-2014 роки): кол. моногр. [у 2 т.] / авт.-упоряд.: І.М. Демчак, Ю.О. Лупенко, М.К. Орлатий [та ін.]. – К.: НАДУ, 2016. – Т.2. – 440 с.
27. Сталий розвиток: світоглядна ідеологія майбутнього: [моногр.] / М.А. Хвесик [та ін.]; за ред. акад. НААН М.А. Хвесика. – К.: ІЕПСР НАН України, 2012. – 466 с.
28. Стратегія розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період до 2025 року / [Національна академія аграрних наук України]. – К.: НААН; ННЦ "ІАЕ", 2016. – 148 с.
29. *Чурилова Т.М.* До питання про аграрний устрій України [Електронний ресурс]. / Т.М. Чурилова // Матер. між-нар. конф., присвяченої 20-річчю створення факультету землевпорядкування, 23-24 вер. 2016 р.; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – Режим доступу: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/46750/1/Churilova_On_the_agricultural_system_of_Ukraine.pdf.
30. *Шпикуляк О.Г.* Інституціональне забезпечення розвитку та регулювання аграрного ринку: аналітична оцінка / О.Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2010. – № 4. – С.150-157.
31. *Шпикуляк О.Г.* Інституціональні особливості розвитку підприємництва та соціального капіталу в аграрній сфері / О.Г. Шпикуляк // Агросвіт. – 2008. – №11. – С. 4-10.
32. *Шпикуляк О.Г.* Інфраструктурне забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери: національні пріоритети / О. Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2012. – № 9. – С. 147-148.
33. *Юрчишин В.В.* Село і селяни України в системі історично і суспільно зумовлених вітчизняних національних цінностей / В. В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2011. – № 2. — С. 87-99.

Стаття надійшла до редакції 01.08.2017 р.

Фахове рецензування: 09.08.2017 р.

*